

ייצוגים של חינוך בפנטסיה לבני הנעורים

ערגה הלר, המכללה האקדמית לחינוך ע"ש קיי

הפנטסיה העכשווית לבני הנעורים

יש הטוענים כי מקור הפנטסיה כבר בתרבות הקלאסית, יש המצביעים על עלילות פנטסיה מורכבות מימי הביניים, אולם מרבית החוקרים מסכימים כי תנופת היצירה של הפנטסיה ניכרת באירופה ובאמריקה החל מהמאה התשע עשרה והתגברותה הרבה בולטת כיום בפתח המאה העשרים ואחת; השיח המחקרי על אודות הפנטסיה אינו מתמקד עוד בשאלת ההגדרה הצורנית (משום שהגדרה צורנית או מבנית אינה אפשרית) אלא בוחן וממין את תוכני הפנטסיה בזיקה למציאות (James & Mendlesohn, 2012: 1-4).

במאה התשע עשרה נתפסה הפנטסיה הכתובה כיצירה אלגורית, סימבולית, או אוטופית המבקשת להציג סדר חדש, חלופי, לא-הגייוני במדדים ה"רגילים". הפנטסיה נמצאה בסיפורת ובשירה, ולרוב יועדה לקוראים בני כל הגילים. בראשית המאה העשרים נכתבו במוצהר יצירות פנטסיה ייעודיות לקוראים צעירים, והפנטסיה לילדים ולנוער החלה לעסוק באופן מובהק גם בשאלות דידיקטיות (Westfahl, 2000: 11).

הפנטסיה היא הסוגה הנקראת ביותר על ידי בני נוער במערכת החינוך כבחירה מתוך אפשרויות מגוונות (Kaplan 2012: 26). אולם הפנטסיה לבני הנעורים בימינו אינה רק ספרות או מענה למטלת קריאה. אלא היא מכלול יצירות המשולבות זו בזו והנצרכות על ידי הנוער באופן וולונטרי ומקביל בערוצים שונים: קולנוע, טלוויזיה, רומן גרפי, יומני אינטרנט, משחקי וידאו ועוד. מכאן חשיבותה לחיי הנוער. הפנטסיה מגיעה אל בני הנעורים כעיסוק של שעות הפנאי, כשיתוף חברתי וכמשימות לימודיות (Heller 2014: 174; Martens 2011: 49).

כסוגה רב-ערוצית וכה מרכזית בקרב הנוער, כפי שמעידים נתוני המכירות של ספרים ושל סרטים לבני הנעורים, כמו גם כמות החברים והתגובות באתרים המוקדשים להם (Heller, 2014: 175), אין פלא אפוא כי חלק ניכר מעלילות הפנטסיה לנוער בימינו קשור ישירות ובעקיפין במוסדות חינוך או בדמויות חינוכיות, המעסיקים אותם בחייהם היומיומיים (Gruner 2009: 216). לאחרונה, הופנתה תשומת לב מחודשת למקומה של מערכת החינוך בחיי הנוער בעולם הודות לשורה של יצירות רבות מכר לבני הנעורים: סדרת הארי פוטר של ג'ק רולינג (2007-2007), המציגה חלופה בעולם הפנטסיה לפנימייה האנגלית ולמסורות חינוך העילית, סדרת פרסי ג'קסון והאולימפיים של ריק ריירדן (2005-2009) המציעה חינוך אלטרנטיבי ומשמעותי יותר מהחינוך המקובל, או סדרת משחקי הרעב מאת סוזן קולינס (2008-2010) המעוררת מחשבה על צורות חינוך שונות ובכללן מדיניות של מניעה מכוונת של השכלה באמצעות עידוד העוני (במחוזות מסוימים, כמחוז 12 ממנו מגיעים קתנים ופיטה גיבורי הסדרה) ושליחת הילדים לבית ספר דל אמצעים בו כולם לומדים יחדיו עד הרגע בו הם נאלצים לעבוד, לצוד או להילחם על חייהם.

היחס לבתי הספר ולחינוך בפנטסיה

כאמור, כבר בראשית המאה העשרים, בתקופה של ריבוי יצירות הפנטסיה לילדים ולנוער, ניתן למצוא בהן התייחסויות מפורשות למערכת החינוך. אולם גם בטקסטים קודמים ניתן לראות את ההתייחסות לחינוך. למשל, באחד הטקסטים המכוננים של הסוגה, אליס בארץ הפלאות מאת לואיס קארול (1865) בפרק התשיעי, בשיחה שבין הצב-לא-צב לילדה אליס, לועג הצב-לא-צב לחינוך ולתכנים בבית הספר הוויקטוריאני. העימות בינו לבין הילדה מעתיק את האירוניה מהשיחה הבדיונית לתכנים החינוכיים הממשיים. כך השימוש בצב ממחיש את יחסו של המחבר לצביעותה של מערכת החינוך בתקופתו, וביקורתו העזה כלפי התחומים הבודדים הראויים לעיסוק של נשים, לפי גישת המחנכים בתקופתו. העובדה שדמותו של הצב מופיעה בפרק בו שותפה גם דמותו של הגריפון, סמלה של אוניברסיטת אוקספורד, רק מעצימה את המסר הביקורתי כלפי המסד החינוכי.

הצגת חלופה חינוכית בדמות מורה אהוב

גם ביצירות לגילי בית הספר היסודי, כיצירתו של הסופר הבריטי רואלד דאהל, מופיעה ביקורת גלויה על מערכת החינוך הממסדית. בסיפורו מטילדה (1988) הגיבורה היא ילדה קסומה בשם מטילדה וורמווד, שאינה זוכה לתשומת הלב הראויה מבני משפחתה וממורה, עד שהיא נתקלת במורה אחת, מיס האני הנרדפת על ידי הנהלת בית הספר עקב גישתה ההומנית לילדים ולהוראה. המורה מאתרת את כישוריה יוצאי הדופן של הילדה ומאמצת אותה לביתה ולחיה. המספר המובלע (כלומר, ייצוג בדוי המתווך בין המחבר לקוראים ומשמש להעברת רעיונות ועמדות שלא על ידי היוצר באופן ישיר) תוקף את גישת בית הספר באמצעות גיחוך והגזמה בתיאור הדמויות בעלות הסמכות בבית הספר. נוסף לכך לעמדות המובעות על ידי המספר המובלע יש משמעות וחשיבות בבחירה של היוצר בשמות הדמויות ובהתאמתם גם לתרבות היעד וזו מהווה טכניקה מקובלת בכתיבת הפנטסיות לילדים (Fernandes 2006: 46). למשל, שינויי השמות שמבצעת יעל ענבר בתרגום העברי של מטילדה (זמורה-ביתן, 2000): "מיס האני" הופכת ל"עלמה מרשמלו" כאשר במקור ובתרגום שני השמות האלה מציינים את התחום של הדמויות החיוביות באמצעות השדה הסמנטי "מתוק"; כך גם השם "מטילדה וורמווד" (תולעת עץ, הרומז מצד אחד למשפחתה הרדודה ומצד שני לאהבתה לקריאה) הופך בעברית למטילדה סטמבל (המצלצל לילד דובר העברית כמו "סטמבל" ובה בעת שומר על המצלול באנגלית).

כמו במטילדה, אימוץ מורה אהוב, או דמות חינוכית מובילה, כחלופה להורה נעדר או לכזה שאינו מתפקד או כחלופה למערכת החינוך המסורתית מופיע רבות ביצירות פנטסיה לילדים ולנוער. תופעות אלה קיימות גם ביצירות כמו פיטר פן

מערכות חינוך אלטרנטיביות ומשמעותיות בפנטסיה

למרות שיצירות פנטסיה רבות מתרחשות בימי החופשה של מערכת החינוך, הן שומרות על זיקה לסביבה החינוכית. דוגמה לכך היא יצירתו של הסופר האמריקני ריק ריירדן. ריירדן מעיד כי חוויותיו כתלמיד וכמורה שזורות בכתיבתו; הוא מעצב את הסביבה החינוכית של גיבוריו באופן התואם את הפנטסיה משום שזהו המפלט שהיה המועדף עליו כתלמיד והמועדף על תלמידיו לפיהם עיצב את גיבוריו. ריירדן מספר כי לא היה תלמיד טוב ותלמידיו האהובים אף הם לא המצטיינים בהכרח – הכורח לשרוד את בית הספר הוא שהוביל אותו לעצב סביבה לימודית פנטסטית בה עט יכול להיות גם חרב ומכלול היצירה, לטענתו, מתאים לכל קורא צעיר גם לכזה שאינו אוהב לקרוא (Bach 59: 2009). גיבוריו של ריירדן אכן אינם תלמידים מצטיינים, הם נרדפים על ידי חברים וגורלם, אך מוצאים נחמה וכוונת תוכנותיהם המיוחדות שאינן מתגלות במערכת השגרתית, אלא במערכת החינוך החלופית, הפועלת במחנות ובקייטנות בחופשות הקיץ והחורף, בה לכל אחד ניתן לבטא את עצמו במלוא עוזו, תרתי משמע.

סיכום

היות שיצירת הפנטסיה בימינו אינה רק בספרות, הממד החזותי של עיצוב הסביבות החינוכיות בקולנוע, בטלוויזיה או במשחקי הווידאו הופך לעוצמתי יותר, והביקורת והמרד כלפי מערכת החינוך מקבלים חיזוק חזותי משולב באפקטים דרמטיים.

כמו כל תחום המותקף על ידי יצירת הפנטסיה העכשווית לנוער, גם בהתייחסותה למערכת החינוך עולות נקודות של עוצמה וחולשה. במקרה של הטקסטים שנסקרו כאן מדובר בשמרנות כוחנית (אליס בארץ הפלאות; הארי פוטר; פיטר פן; מטילדה; מרי פופינס); העדפת המציאות הנראית לעין (מטילדה; הארי פוטר; פרסי ג'קסון); שמירת כוחה של המדינה וביטול כוחה של הפרט (הארי פוטר; משחקי הרעב); הימנעות משיח על אודות סוגיות קשות, למשל השמדת היהודים בשואה (המעון של מיס פרגרין לילדים משונים); הימנעות ממתן כוח לקבוצות מיעוט (אליס בארץ הפלאות; משחקי הרעב). אלה היו רק דוגמאות אחדות ממגוון ההתייחסויות למערכת החינוך העולות מעיון ביצירות הפנטסיה לצעירים. אין ספק, אפוא, כי יצירות אלה מבקשות לפתוח דיון בשאלות מהותיות ועקרוניות. עיון בפנטסיה לפיכך הוא לא רק קריאה של עולם חלופי, אלא גם קריאתו הנוכחת של העולם הממשי לאפשר חלופות חינוכיות ראויות ומשמעותיות.

מאת ג"מ בארי (1902) והמשכיו, או בסדרת מרי פופינס מאת פמלה לינדון טרברס (1934 – 1988).

תיאור פנימיות בפנטסיה

מרבית בתי הספר המתוארים ביצירות הפנטסיה הם בתי ספר מסוג הפנימייה הסגורים בפני העולם החיצוני. ייתכן והסיבה לכך היא הקשר העז בין המסורת של סיפורת הפנטסיה האנגלית לילדים ולנוער לבין העובדה כי צורת חינוך זו מקובלת בקרב המעמד העליון באנגליה עד היום; ייתכן והסיבה אחרת והיא נעוצה במבנה העלילה ובצורך של הסופר ליצור לגיבוריו סביבה מבודדת וסגורה. לקבץ יחדיו דמויות מעולם הפנטסיה בעלות מכנים משותפים: כישוף, על-אנושיות, ערפדיות ועוד. אולי משום כך מרבית הפנימיות ביצירות אלה מתוארות כמוסדות סודיים, שהגישה אליהם מבחוץ כמעט בלתי אפשרית והעשייה החינוכית שבהן לוטה בערפל. למשל, אל הפנימייה שמנהלת מיס פרגרין לילדים בעלי כוחות על, שבחלקם הם פליטים יהודים מרדיפות הנאצים, הגישה חסומה: הם נעולים בזמן עבר ורק גיבור הסיפור הנער המתבגר ג'ייקוב פורטמן מצליח להשתמש במעבר הסמוי בין העולמות. עלילת המעון של מיס פרגרין לילדים משונים מאת הסופר האמריקאי רנסום ריגס (2011) מתרחשת באנגליה בזמן מלחמת העולם השנייה ובימינו כו-זמנית. ג'ייקוב פורטמן¹ המבקש לפתור את תעלומת רצח סבו – מצליח לבדו לעבור בין ממדי הזמן ולחשוף את מיקום המוסד החינוכי, המנוהל באופן שונה מכל מוסד אחר בעבר של מלחמת העולם השנייה או כיום. פרגרין היא אם הבית והמחנכת של הילדים החריגים, הדואגת להישרדותם תוך בידולם המתמיד מהחברה. כמו פרגרין (בעברית: בז נודד) יש עוד נשים (וגם להן שמות של עופות) המגוננות על הילדים הלכודים ברגע אחד בזמן העבר, הרגע בו מיס פרגרין "הקפיאה" אותם לפני שנפגעו בבליץ.

גם אל הפנימייה המדוברת ביותר בפנטסיה לנוער כיום, פנימיית הגוורטס, אי אפשר להגיע בקלות, אלא ברכבת מרציף 9 ושלושה רבעים מתחנת קינג'ס קרוס בלונדון, רציף שאינו נראה לעיני האנשים ה"רגילים". בניגוד לפנימייה הצנועה של מיס פרגרין, הגוורטס הוא מוסד שש-שנתי גדול, המנוהל לפי תקנון, המעסיק מורים רבים המלמדים מגוון מקצועות בכיתות גילאיות. בשל היותו המקום בו מתרחש חלק הארי של העלילה, המבנה ודמויותיו מתוארים בפירוט רב. אולם הגוורטס אינו מוסד חינוכי הזוכה לחיבתו הרבה של המספר המובלע בסדרת הארי פוטר. רעיון הלימודים בפנימייה זוכה לביקורת שלילית. למשל, הארי מורד בהגוורטס היות שבית הספר מגביל את צעדיו (Doughty 2013: 132), העובדה כי בית הספר מעסיק מורים שהיו תלמידיו בעבר, ובכך משמר מורשת עתיקה ובלתי מתחדשת, זוכה אף היא לביקורתו של המספר המובלע ולביקורתם הישירה של הארי ומעגל חבריו הקרוב, היוצאים לא אחת נגד השמרנות הטקסית המונעת מחשבה חופשית (Birch 2009: 115-117). גם המעון המשפחתי שמנהלת פרגרין וגם הגוורטס הענק מהווים דוגמה למוסד חינוכי קפוא, המסכן את העתיד הקיומי של תלמידיו, מבלי שהוא מודע לכך.

1 שמו של הגיבור ג'ייקוב פורטמן הוא דוגמה נוספת לשימוש סמלי בשמות בפנטסיה: ג'ייקוב מציין לא רק את מוצאו היהודי של הגיבור אלא רומז גם לסיפור סולם יעקב, "פורטמן" הוא איש הדלת והשם רומז ליכולתו של הגיבור למצוא את המעבר הסודי בין שני העולמות החלופיים.

מקורות

- Bach, J. (2009). "Battling Greek Mythology, History, and Reluctant Readers: An Interview with Rick Riordan". *The ALAN Review* 37:1, pp. 58-61.
- Birch, M. L. (2009). "Schooling Harry Potter" in E. E. Heilman (Ed.) *Critical Perspectives on Harry Potter* (pp. 103-120). New York and Oxon: Routledge.
- Doughy, A. A. (2013). *Through the Book Away: Reading versus Experience in Children's Fantasy*. North Carolina: McFarland & Company.
- Fernandes, L. (2006). "Translation of Names in Children's Fantasy Literature: Bringing the Young Reader into Play". *New Voices in Translation Studies* 2, pp. 44-57.
- Gruner, E. R. (2009). "Teach the Children: Education and Knowledge in Recent Children's Fantasy". *Children's Literature* 37, pp. 216-235.
- Heller, E. (2014). "When Fantasy Becomes a Real Issue: On Local and Global Aspects of Literary Translation/Adaptation, Subtitling and Dubbing Films for the Young" in D. Abend-David (Ed.) *Media and Translation: an Interdisciplinary Approach* (pp. 173-194). London and New York: Bloomsbury Academic.
- James, E. and Mendlesohn, F. (2012). *The Cambridge Companion to Fantasy Literature*. Cambridge: Cambridge UP.
- Kaplan, J.S. (2012). "The Changing Face of Young Adult Literature: What Teachers and Researchers Need to Know to Enhance their Practice and Inquiry" in J.A. Hayan and J.S. Kaplan (eds.) *Teaching Young Adult Literature Today* (pp. 19-40). Plymouth: Rowman and Littlefield Publishers.
- Martens, M. (2011). "Transmedia teens: Affect, immaterial labor, and user-generated content". *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies* 17, pp. 49-68.
- Westfahl, G. (2000). *Science Fiction, Children's Fiction and Popular Culture: Coming of Age in Fantasyland*. Westport: Greenwood Press.